

Herman Verbeek (1936-2013): priester, politicus, publicist

Voor Tanja

Herman Verbeek (1936-2013): priester, politicus, publicist

STEFAN VAN DER POEL

Hilversum
Verloren
2020

Afbeelding op het omslag: Portret Herman Verbeek (2011). Foto Kees van de Veen.
Archief DvhN/Kees van de Veen

ISBN 978 90 8704 832 7

© 2020 Stefan van der Poel
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Studio Verloren, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Leven in verhalen	7
Een dokter met kinderen	17
Vrij theoloog	32
Priester in sjoel	51
Politiek pastoraat	81
Papier als partner	95
Achter honderd sloten	104
Monnik en mens	116
De engel van de laatste troost	123
<i>Bronnen</i>	129
<i>Interviews</i>	133
<i>Bibliografie Herman Verbeek</i>	135
<i>Dankwoord</i>	137
<i>Register van personen</i>	139
<i>Register van begrippen en plaatsen</i>	141

Leven in verhalen

Tijdens de ‘Gedachtenisviering’ van Herman Verbeek¹ in de Der Aa-kerk te Groningen op 9 februari 2013 was er een bonte rij van sprekers: de voorzitter van de Stichting Verbeekfonds Hans van Dam en Hermans oudste zus Marion, een biologische boer uit Godlinze, een oud-lid van het Europees Parlement uit Westfalen, een norbertijn – in habijt – uit de abdij Averbode (België), een voormalig secretaris van de Stichting Folklingestraat Synagoge die het *kaddisj* uitsprak, het traditionele Joodse gebed voor de doden, en een bisschop. Deze laatste, bisschop De Korte, typeerde Herman als iemand die ‘streed met de Kerk’, maar toch ook bij de Kerk bleef. ‘Een politiek en kerkelijk bevlogen man. Markant, hoekig, irritant soms ook!’²

De hele plechtigheid rond dit afscheid illustreerde op fraaie wijze de gestorvene die op vele terreinen zijn sporen had nagelaten en die zo geworsteld had met de wereld en zijn eigen plaats daarbinnen. Herman was en bleef priester: vijftig jaar lang om precies te zijn, van zijn wijding in 1963 tot zijn dood in 2013. Verder was hij vele jaren politiek actief: van 1977 tot 1981 als landelijk voorzitter van de PPR (Politieke Partij Radicalen) en tussen 1984 en 1994 als parlementariër in het Europees Parlement. Voor Herman waren deze posities nauw met elkaar verweven. Zijn streven was om geloof politiek te maken en politiek spiritueel, waarbij spiritueel voor hem geen esoterische trekken had, maar fundamentele noties over recht en gerechtigheid uitdrukte.³ Als priester werkte hij naar eigen zeggen aan een sociale en ecologische theologie, als parlementariër aan een sociale en ecologische politiek.⁴ Zijn pastoraat strekte zich kortom uit over vele terreinen. Zijn roeping kreeg in

1 In de verdere tekst duid ik Herman Verbeek aan met ‘Herman’ en niet met het wat afstandelijke ‘Verbeek’. Ik heb Herman gekend.

2 *Gedachtenis Herman Verbeek. Priester, politicus, publicist* (Groningen: Stichting Verbeekfonds, 2013) 31.

3 Armando Lampe, *Een leven dat te denken geeft. Over de priester-politicus Herman Verbeek (1936-2013)* (Voorburg: Uitgeverij U2pi BV, 2014) 51.

4 Herman Verbeek en Sam Drukker, *De zanger op de heuvel. Franciscus van Assisi 1181-1226* (Aalsmeer: Luyten, 1989) omslag.

de loop der tijd een profanere invulling. De kerk diende in zijn ogen geen organisatie voor religieuzen te zijn, maar was er om de wereld te dienen. 'Er is meer kerk dan in kerkelijke structuren. Randkerkelijken, buitenkerkelijken, onkerkelijken, andere kerken, andere religies, maatschappelijke bewegingen, we hebben er allemaal mee te maken,' aldus Herman tegen een collega.⁵ Voor Herman waren niet alleen kerk en maatschappij nauw verbonden, ook de grote buitenwereld en de persoonlijke binnenwereld stonden bij hem voortdurend met elkaar in contact. De mens leeft evenzeer van buiten naar binnen als van binnen naar buiten. Kortom, het persoonlijke was bij Herman politiek en het politieke persoonlijk.⁶ Karakteristiek voor hem, aldus Hans van Dam tijdens de Gedachtenisviering, was juist dit dubbele spoor waarop Herman zich bewoog: analyse van de grote buitenwereld en die van de kleine, grote wereld van mensen persoonlijk.⁷

In zijn publieke optreden vertoonde Herman een welhaast onuitputtelijke daden- en manifestatiedrang. Alles wat hij aanpakte deed hij met hartstocht en overtuiging. Hij nam initiatieven tot oprichting van woongroepen, schreef boeken, artikelen, zangen, essays en ingezonden brieven, organiseerde protestmarsen, ging debatten aan, stond dienstweigeraars bij en had veel aandacht voor mensen die in problematische omstandigheden verkeerden. Hij gold als gedreven, idealistisch, koppig, intens, perfectionistisch, gedisciplineerd, streng en radicaal. Herman had tevens een grote behoefte om gezien, gehoord en gelezen te worden. Een geldingsdrang die geregeld weerstanden opriep. Verscheidene mensen beschouwden hem als drammerig, eigenzinnig, radicaal, betweterig en – het woord viel al eerder bij de bisschop – 'irritant'. Deze kwalificaties kunnen allerlei achtergronden hebben die dieper reiken dan het algemeen menselijk tekort waar iedereen mee is behept. Voor sommigen zal gelden dat ze hem (veel) te ver vonden gaan, te radicaal dus, en dan op persoonlijk vlak negatieve kwalificaties zoeken, vaak bij gebrek aan inhoudelijk gefundeerde bezwaren. Voor anderen werd mogelijk het eigen knagende besef van tekortschieten – in vergelijking met Hermans elan en inzet – afgewenteld op persoonlijke diskwalificaties. Vaak worden bevlogen mensen in eerste instantie bewonderd. Zij tonen zich immers autonoom, bewegen zich buiten de gebaande paden en nemen verantwoordelijkheid voor hun keuzes. Deze bewondering slaat echter gemakkelijk om in afkeer en an-

⁵ Herman in een brief aan pastor Verheijen op 13/9/1999. GrA Herman Verbeek Tg. 2578 inv.nr. 58 (Stukken betreffende de benoeming van W. Eijk tot bisschop van Groningen, 1999).

⁶ In *Economie als wereldoorlog* staat: 'Het politieke is persoonlijk. Het persoonlijke is politiek.' Verbeek, *Economie als wereldoorlog. Essay* (Kampen: Kok Agora, 1990) 15.

⁷ *Gedachtenis Herman Verbeek. Priester, politicus, publicist* 12.

dere negatieve gevoelens en associaties. Het feit dat zij *wel* principiële keuzes durven maken, roept vragen op omtrent de eigen opstelling, de conformerende volgzzaamheid en de niet gemaakte keuzes. De vermeende morele superioriteit van de ander dwingt tot kritisch zelfonderzoek. De ander houdt als het ware een spiegel voor, roept op het kompas te wijzigen, van de route af te wijken en het leven anders in te richten. Bij een dergelijke confrontatie kan de verleiding groot zijn om de morele weigeraar liever weg te zetten als een pedante betweter en spelbederver.

Overeind blijft dat Herman geen gemakkelijk mens was, noch voor zichzelf, noch voor zijn naasten. Het is niet altijd duidelijk op welke wijze het persoonlijke en het publieke zich bij Herman tot elkaar verhielden. Was hij in veel gevallen niet bezig zijn eigen gekwetstheid te projecteren op die grote, boze buitenwereld? In die zin krijgt de uitspraak dat het politieke bij Herman persoonlijk was en het persoonlijke politiek een hele andere invulling en betekenis.

Veel van wat Herman dacht en voelde vond zijn neerslag in tekst. Pen en papier vormden voor Herman de noodzakelijke schakel tussen het private en publieke. 'Mijn pennetje houdt mij in leven,' zo liet hij zich meermaals ontvalen.⁸ Of zoals hij in zijn *Groen logboek* noteerde: 'Papier is mijn partner. Daar kan ik altijd mijn verhaal kwijt. Papier geeft geen antwoord, maar schrijvend komt het antwoord beter.'⁹ Het pennetje vergezelde hem tot het allerlaatste moment, zijn laatste maanden besteedde hij hoofdzakelijk aan het beschrijven van zijn leven. Zijn herinneringen legde hij vast in de bundel *Toen daalde de duif*. Tijdens de Gedachtenisviering werd deze bundel bij het verlaten van de kerk aan iedere bezoeker uitgereikt. Alles in eigen hand, tot het bittere eind, ook dat was typerend voor Herman.

Herman liet een omvangrijk archief na.¹⁰ Een archief dat hij gedurende bijna veertig jaar had verzameld en samengesteld. Hieruit komen niet alleen zijn leven en werk helder naar voren, maar tekent zich tevens een scherp tijdsbeeld af. Een tijdsbeeld van hooggestemde idealen en verwachtingen, maar ook van ontvullende teleurstellingen. Herman werd ten tijde van het Tweede Vaticaans Concilie in 1963 in de Groningse Martinuskerk door bisschop Nierman tot priester gewijd. 'Mensen bevrijden, onttrekken aan slavernij, breken met onrecht, delen, nieuwe gemeenschap. Daarvoor wilde ik

⁸ Verbeek, *Toen daalde de duif*. Herman Verbeek. *Priester, politicus, publicist* (Groningen: Verbeekfonds, 2013) 344.

⁹ Verbeek, *Groen logboek*. *Een kroniek van twaalf jaar Europese politiek 1982-1993* (Aalsmeer: Dabar-Luyten, 1993) 19.

¹⁰ GrA Inventaris van het archief van Herman Alphons Verbeek, 1936-2013. Tg. 2578.

mens zijn en priester.¹¹ Dat waren destijds zijn drijfveren. Herman behoorde tot de groep van vernieuwers, zij die de kerk meer bij de tijd en dichter bij de mensen wilden brengen, zij die zich los wilden maken uit de oude knellende kerkelijke verbanden en dogma's. De sleutels van de oude geloofsleer pasten niet langer, de traditionele antwoorden op de vragen rond zingeving voldeden niet meer.

Kerk en maatschappij transformeerden aanvankelijk in rap tempo, maar dit proces stakte in de jaren zeventig, waarna in de jaren tachtig de wind begon te draaien. Binnen de kerk als instituut voelde Herman zich steeds minder thuis en herkende hij zichzelf niet meer in de gelovige jongeman die in 1963 neerknielde voor de bisschop om tot priester te worden gewijd. Het geloofsoptimisme in een god die de gevallen mens komt verlossen en bevrijden, vond bij hem geen weerklank meer en bestempelde hij als 'naïef'.¹² Met toestemming van bisschop Möller noemde hij zich vanaf 1973 daarom 'vrij theoloog'.¹³

Zijn veranderde positie binnen de kerk wordt mooi geïllustreerd aan de hand van twee bisschopswijdingen: die van Möller in 1969 en die van Eijk in 1999. De eerste vond plaats in de Prins Bernhardhoeve in Zuidlaren waarbij Herman de liturgie en organisatie verzorgde. De nieuwe bisschop wilde zoveel mogelijk mensen laten deelnemen aan deze wijding. De grote ruimte bood plaats aan een veel omvangrijkere groep mensen dan de kerk. Er was zelfs een herder met een kudde schapen aanwezig die op een gegeven moment zijn staf overhandigde aan de nieuwe bisschop.¹⁴ Werde de wijding van bisschop Möller een open feest voor een groot publiek, de wijding van bisschop Eijk, dertig jaar later, stond in het teken van uitsluiting en protest. Velen lieten deze plechtigheid aan zich voorbijgaan of waren niet uitgenodigd. De toenmalige rector-magnificus Doeko Bosscher zegde bijvoorbeeld af, evenals de katholieke studentenvereniging Albertus Magnus. Verder bleken tal van collega-bisschoppen die dag andere verplichtingen te hebben en schitterden zij door afwezigheid. Herman was evenmin in de kerk aanwezig: hij stond met anderen buiten de Sint-Jozefkerk te demonstreren. Hij had geen uitnodiging ontvangen en keerde zich al maanden tegen Eijks reactionaire opvattingen omtrent homoseksualiteit die ook voor de overige afwezigen aanleiding vormden om de plechtigheid niet te bezoeken. Herman bestempelde de hele

11 Verbeek, *Toen daalde de duif* 161.

12 Lampe, *Een leven dat te denken geeft. Over de priester-politicus Herman Verbeek (1936-2013)* 26.

13 *Spiegelen. Een interview met Herman Verbeek*. OOG-TV (2009) Zie: <https://www.youtube.com/watch?v=aFcqR7UCoVo>

14 Verbeek, *Toen daalde de duif* 196.

benoeming als een ‘farce’ en ‘een Romeinse machtsgreep’ en als ‘zeer ernstig’ voor de toekomst van katholiek Nederland. Tal van liberale ontwikkelingen binnen de kerk dreigden te worden teruggedraaid. De benoeming van Eijk vormde in zijn woorden een ‘postume slag in het gezicht van de zo open, wijze, voorzichtige Möller.’¹⁵

Herman constateerde al in een vroeg stadium de toenemende verharding en verzakelijking binnen kerk en maatschappij: een klimaat waarin hij zich niet thuis voelde. In een brief uit 1976 beschreef hij zijn positie aan een goede vriend als volgt:

Ik onderga heel hevig dat zowel de kerk als de maatschappij mij tegenstaan, niet mijn thuis zijn. Terwijl ik niet zonder zoiets kan als een geloofsgemeenschap en een samenleving. Ik heb aan de gebeden van de kerken geen deel, ontken die God van hun; en ik kan niet tegen de heersende machten in de huidige stad. (...) Ik vraag me steeds sterker af waar in die situatie mijn plekje is.¹⁶

‘[M]ijn thuis’ en ‘mijn plekje.’ Deze voorzichtige formuleringen wijzen op een belangrijk en voortdurend terugkerend aspect binnen zijn bestaan. Het leven van Herman had veel weg van een continue zoektocht naar geborgenheid, naar gemeenschap, naar een basis, een fundament. Een zoektocht waarvan de wortels al in zijn vroege jeugd zijn terug te vinden. Over zijn jeugd uitte hij zich zelden in positieve bewoordingen. Het autoritaire optreden van zijn vader liet bij de overgevoelige Herman duidelijk sporen na. Op latere leeftijd concludeerde hij: ‘De hang naar een veilige, afgesloten plek heeft eigenlijk mijn hele jeugd beheerst.’¹⁷ Ook op school, het Sint-Maartenscollege in Groningen, dat grotendeels door jezuïeten werd geleid en waar hij maar liefst drie klassen doubleerde, vond hij geen geborgenheid. ‘Het despotische jezuïetenregime vrat aan mij. Ik leed eronder, maar zette me er tegelijkertijd van meet af aan stevig tegen af.’¹⁸ Op basis van deze jeugdervaringen ontwikkelde hij een grote weerzin tegen autoritaire en hiërarchische verhoudingen. Wanneer hij in zijn jeugd al rust en geborgenheid vond, dan was dat in de kerk en

15 Rond de benoeming van Eijk was veel media-aandacht, waarbij Herman vaak werd aangehaald. Hier citeer ik Herman in *Nieuwsblad van het Noorden* (29/7/1999) en *Trouw* (30/7/1999).

16 Brief aan Chris Fictoor (23/3/1976) GrA Herman Verbeek Tg. 2578 inv.nr. 15 (Stukken betreffende Koos van Bruggen, Klaas Wybo van der Hoek, Ruurd Huisman, Wilfred Reneman en Chris Fictoor, 1975-1980).

17 Interview door Cees de Geus *HN* (21/12/1991) 52-55, aldaar 53.

18 Interview door Cees de Geus *HN* (21/12/1991) 52-55, aldaar 53.

bij de paarden in de schuur achter het ouderlijk huis. Hij was liever in de kerk dan thuis. Bij de paarden in het stro ervoer hij naar eigen zeggen 'de veiligheid van de schepping'.¹⁹ Herman: 'Ik zou dat bijna mijn eerste Godservaring willen noemen.'²⁰

Dit gemis aan geborgenheid in zijn jeugd hangt mogelijk samen met zijn latere streven naar erkenning: hij wilde gezien worden. Alsof hij alsnog de waardering van zijn vader wenste te ontvangen die hem in zijn jeugd was onthouden. Vader stierf namelijk op jonge leeftijd in 1958 en heeft de verdere ontwikkeling en carrière van Herman niet meer meegemaakt. Het is opvallend dat Herman gedurende zijn latere leven naar die vader blijft verwijzen. Keer op keer constateert hij bijvoorbeeld parallellen tussen het medische vakgebied van zijn vader en zijn eigen werkterrein. Tevens zag hij in tal van andere mannen een vaderfiguur. Zo noemde hij Jan van Kilsdonk zijn geestelijke vader, Sicco Mansholt zijn politieke vader en Jan Tinbergen zijn economische vader.

Herman heeft in zijn volwassen leven zijn verlangen naar gemeenschap en verbondenheid, die in zijn jeugd zo ontbraken, op tal van manieren proberen in te vullen en vorm te geven: binnen de kerk, in de politiek en in organisaties en samenlevingsgroepen. Mensen bijeenbrengen, enthousiasmeren en inspireren: daar lag de grote kracht van Herman. Samenwerken en echt een leven met anderen delen, gingen hem daarentegen opmerkelijk minder goed af. Groepen vielen na verloop van tijd veelal uiteen, vriendschappen werden verbroken en het aangaan van een langere intieme relatie is Herman nooit gelukt. Het verlangen naar een intieme relatie was er ondanks de belofte van het celibaat wel degelijk. Herman bleek echter niet in staat tot een dergelijke intieme relatie. Hij worstelde te zeer met zijn identiteit, zijn lichaam, zijn gevoelens. Goede vrienden van hem maakten mee dat zij hem huilend van eenzaamheid aan de telefoon hadden. Publiekelijk was hij helder over homomancipatie, maar in zijn persoonlijk leven bleef dit thema een worsteling en nam hij zelden het woord 'homo' in de mond. Tot op hoge leeftijd bleef hij intiem contact zoeken en tegelijkertijd afhouden.

Zijn verlangen naar gemeenschap en verbondenheid botste met een ander diep gekoesterd verlangen: een verlangen naar onafhankelijkheid, naar concentratie, naar verstillig, naar een monnikenbestaan, een één zijn met jezelf en de wereld. Binnen dat verlangen was geen ruimte voor een ander met eigen wensen en opvattingen. Herman leefde uiterst sober en gediscipli-

¹⁹ Verbeek, *Toen daalde de duif* 45.

²⁰ Sprekend met Hubert Smeets. *NRC* (6/6/1989).

neerd, deed alles in zijn eigen tempo, volgens zijn ‘getijden’ – om een geliefd woord van hemzelf te gebruiken. ‘In de stilte is de concentratie,’ schreef Herman, en daarin paste geen ander, die verdroeg hij na verloop van tijd niet. Het proces van losmaking van het ouderlijke gezin heeft erg lang geduurd. Pas op zijn 35ste leefde hij voor het eerst zelfstandig en deze moeizaam bevochten onafhankelijkheid wilde hij niet zomaar opgeven.

In zijn drukke, overvolle bestaan wenste hij tegelijkertijd rust. Ook daarin schuilt een paradox. ‘Er is zoveel te doen, hoewel ik niets liever dan langzaam zou willen leven, elke dag aandacht gevend, elke wolk en elk gezicht. (...) Als ik vijftig jaar ben, over tien jaar, hoop ik monnik te mogen zijn.’²¹ Een politieke carrière zou hij volgens eigen zeggen nooit hebben geambieerd. ‘Ik ben in de politiek gevraagd, geduwd, opnieuw gevraagd, uitgedaagd. Een zondagskind van aard. Meer monnik dan maker. Meer beschouwelijk dan bedrijvig.’²² De laatste jaren van zijn leven verliepen grotendeels in isolement, binnen de fictieve muren van een zelfverkozen eenmansabdij. Misschien dat in dit proces van verinnerlijking, het terugtrekken uit de wereld, een verklaring ligt voor het feit dat zijn archief door hem na 1999 niet langer werd bijgehouden en aangevuld.

In een toespraak met de titel ‘Tussen dogma en dummi’ sprak Herman reeds in 1967 over

een gat dat in ons bestaan was gevallen. (...) We hebben ons evenwicht verloren. We zijn nog in de val; de schok moet nog worden opgevangen; laat staan dat we er al aan toe zouden zijn overeind te krabbelen. (...) dat wil niet zeggen dat ik spuug in de bron waaruit ik heb gedronken. Ik blijf houden van wie mij het leven gaven, maar ik moet zelf weer leren leven. Er zijn zoveel onvervulde wensen, niet gerealiseerde mogelijkheden. Als ik op zoek ga daarna, vlucht ik dan naar het uiterste? Is het alternatief van het dogma de dummi, het niets, het volstreckte zwijgen?²³

Het is verleidelijk om in deze woorden niet alleen een maatschappelijke analyse te lezen, maar ook een analyse van zijn persoonlijk leven. Vader was nog geen negen jaar dood en Herman was net vier jaar priester. Het betrof hier echter een toespraak, dus zijn woorden hadden vermoedelijk in de eerste plaats betrekking op de positie van de kerk binnen de samenleving. Er moest

²¹ GrA Herman Verbeek Tg. 2578 inv.nr. 49 (Citygroep, De Vier Handen en de Basisbeweging). Herman in een brief aan Rob Bartelds (9/2/1977).

²² Verbeek, *Groen logboek* 13.

²³ GrA Herman Verbeek Tg. 2578 inv.nr. 59 (Stukken betreffende lezingen, 1963-1992).

naar nieuwe wegen gezocht worden, naar een nieuwe taal, naar woorden die meer gericht waren op mens en aarde. Hij bleef bevragen, zoeken en bidden, maar het antwoord kwam niet. Net als in het toneelstuk van Samuel Beckett *Wachten op Godot*, dat hij vol bewondering had gezien op het grootseminarie te Rijsenburg, bleef het stil. In *De man op de ster* beschrijft Herman een merkwaardige man die op een ster zit, een ster die in het plaveisel van het marktplein is aangebracht. Op vrijwel iedere punt van de ster heeft de man zijn schamele bezittingen uitgestald. Op één punt van de ster bevindt zich een boek. Het blijkt leeg: het is een ‘dummi’.²⁴

God transformeerde voor Herman meer en meer in een verhaal dat door mensen is gevormd en aangepast. Ook de Bijbel vormde in zijn ogen een verzameling overgeleverde verhalen en mythen, weliswaar met grote wijsheid en voor velen een bron van levenservaring, maar ze bleven verhalen. ‘Als je iemand wilt leren kennen’, aldus Herman, ‘moet je zijn verhalen horen. Als je het leven wilt leren kennen, moet je het verhaal van het leven horen.’²⁵ Hij omschreef verhalen als ‘verbeeldingen in taal van ervaringen van de geest’.²⁶ Zo vertelde hij zelf graag verhalen. Veel thema’s keerden daarin regelmatig terug: zijn (moeizame) jeugd, het artsenvak van vader, het seminarie, het verblijf op de boerderij in Meeden aan het einde van de oorlog, de sjoel en de mensen die hij daar ontmoette, het onrecht dat hem door GroenLinks was aangedaan (de ‘kwestie Verbeek’), de autoritaire kerk, de scheve verhoudingen in de wereld, het boerenleven, het celibaat, de eenzaamheid. Hij kwam met zijn verhalen tijdens persoonlijke ontmoetingen, maar ook publiekelijk bij vieringen of toespraken; zijn thema’s verwoordde hij tevens in tal van gedichten en zangen. Herman had publiek nodig voor zijn verhalen die door hem regelmatig herhaald, aangepast, ‘hertaald’ en aangevuld werden met gebruik van nieuwe woorden en wendingen. Misschien dient dit ‘leven met het pen-netje’ in zekere zin wel letterlijk te worden genomen: Herman woonde in zijn verhalen. Via zijn verhalen wist hij zich vertrouwd te maken met het leven en met zichzelf, schiep hij als het ware zijn eigen ‘plekje’. In zijn *Nagelaten gezangen en overwegingen* – postuum verschenen – refereert hij aan Martin Buber: ‘Waarom heeft God mensen geschapen? Omdat Hij zo houdt van verhalen.’²⁷

²⁴ Verbeek, *Man op de ster* (Aalsmeer: Dabar/Luyten, 1990). De juiste spelling is eigenlijk ‘dummy’, maar ik volg hier de schrijfwijze van Herman, dus ‘dummi’.

²⁵ GrA Herman Verbeek Tg. 2578 inv.nr. 59 (Stukken betreffende lezingen, 1963-1992).

²⁶ Commentaar bij zang ‘Boek’, zie: Verbeek, *De monnik, het leven en de dood* (Groningen: Stichting Verbeekfonds, 2014) 187.

²⁷ Chris van Bruggen en Michaël Steehouder red., *Herman Verbeek. Dat Gij het zingt. Nagelaten gezangen en overwegingen* (Gorinchem: Narratio, 2018) 100.